

A MIATYÁNK EGY XVI. SZÁZADI, ROVÁSÍRÁSSAL FELJEGYZETT SZÖVEGVÁLTOZATA

FEHÉR BENCE

ABSTRACT

A 16th-century textual variant of the Lord's Prayer in Hungarian runiform script
The Lord's Prayer was frequently used as a sample text in works treating writing history. A Hungarian sample text was preserved as an appendix to János Thelegdi's treatise *Rudimenta priscae Hunnorum linguae* from 1598. This appendix appears only in the minor part of the *Rudimenta* manuscripts. These manuscripts go back to a German copyist, but the Lord's Prayer is earlier, because it must have been the work of a Hungarian native speaker. Yet probably it was not part of the original work but a later addition, since it differs in the use of the grapheme <h> with a double phonetic value /ë/h/.

The reconstructed Urtext of the Lord's Prayer is a variant of Tamás Félegyházi's Calvinist translation (printed 1586) with several inclusions from different sources. It contains archaisms from Gábor Pesti's translation (1536) but shows the acquaintance with Károli's translation (1590) too. The writer must have been a well-educated Calvinist person who began his learning before Félegyházi's work was published. Thus he cannot be the only copyist we know before the existence of the German mss., László M. Sanchi; on the contrary, it is possible that he was János Baranyai Decsi, who wrote the preface to Thelegdi's work.

In the existing manuscripts, there is a lacuna before the doxology, which can be filled in different ways (according to Félegyházi or Pesti), but which *was* filled in a recentior ms. in a third, unexpected way, showing that probably there was another chain of transmission of the text. After the lacuna, the form of the grapheme <r> is changed. It was supposed that this was because an original Catholic version was adapted by a Protestant copyist, but the use of Félegyházi's translation in the whole text speaks against it. Probably the differences are only due to the use of another transmission chain, to refill the missing text after an accidental lacuna.

Az egész koraujkorra jellemző szokás volt, hogy nyelvészeti munkákban egy nyelv vagy írás mintaszövegéül az Úr imádságát mutatják be. Ennek köszönhetünk néhány magyar nyelvű Miatyánk-lejegyzést is, amelyek székely-magyar rovásírással

maradtak ránk. A legkorábbi ezek közül Thelegdi János¹ *Rudimenta priscae Hunnorum linguae* c. kéziratosszerűségének² függelékeként szerepel, a latin *Oratio Dominica* cím után, ám sajnos csak a fennmaradt kéziratok kisebb részében. A *Rudimenta*hoz Baranyai Decsi János írt egy előszót, amely 1598-ra van datálva, tehát legalábbis első látásra a Miatyánknak ez a lejegyzése is XVI. század végi, márpedig egy e korból való Miatyánk-szöveg mindenképpen megérdemli a gondos filológiai elemzést, beleértve annak az evidens kérdésnek a megválaszolását is, hogy a lejegyző milyen fordításra támaszkodott, avagy netán saját fordítást alkotott, és hogy milyen felekezeti lehetett. Az utóbbi kérdés az eddigi kutatásban tartalmilag kissé más formában jelentkezett: milyen felekezeti volt a *Rudimenta* egészének szerzője,³ az előbbi azonban érdekes módon eddig mindenkinek elkerülte a figyelmét; pedig a szöveg filológiai elemzése váratlan következtetésekre vezet. Tanulmányomban e következtetéseket kísérlem meg végigvinni.

1. SZÖVEGTÖRTÉNET

Az értelmezést mindenképp egyszerűsíti, hogy csupán a *Rudimenta*-kéziratok kisebb részében szerepel a Miatyánk szövege: a Németországban fennmaradt két kézirat, a gießeni (G)⁴ és a hamburgi (H),⁵ valamint a G-ből leszármazó

¹ Minden bizonnyal ez a helyes névalak, hiszen csupán az erdélyi kéziratcsoportban szerepel *Telegdi* alak, az egymástól egyébként teljesen független Borberek-féle és gießeni, ill. hamburgi kéziratban is *Th*-val áll, nem beszélve az egész határozott formában felmerült gyanúról (Ernyey: Sebestyén Gyula, 169, Szabó–Tonk: Erdélyiek egyetemjárása, 103, No. 1066, ennek alapján CMASE 299.), hogy a szerző a Wittenbergben 1581-ben adatolt *Johannes Thelegdi* diákkal azonos.

² Bár ismert a nézet, hogy ez egy 1598-as nyomtatványon alapul, érdemben cáfolja: Sebestyén: *Telegdi János*, 253; Sebestyén: *A magyar rovásírás*, 92–94; Sebestyén: *Megjelent-e*. Kiadása csak a XX. században történt meg: Sebestyén: *Rovás és rovásírás*, 201–234. (majd ennek reprintje: *Telegdi János, Rudimenta*, azaz a hunok régi nyelvének elemei 1598. Ford. Sebestyén Gyula. Budapest: Ars Libri, 1994.), Sebestyén: *A magyar rovásírás*, 94–105. (facsimilével); legújabbban és legalaposabban CMASE D3, 299–481. Ámbár itt már mintegy tíz kéziratban került bemutatásra, kritikai kiadása sajnos még nem készült.

³ Jerney: *Közlemények*, 109–110. a katolikus *Telegdi Jánossal* azonosította a szerzőt. Szabó: *A régi hún-székely*, I, 123. ezt kézenfekvően cáfolja, és bizonyítja, hogy a *Rudimenta* szerzője református. Újabb azonosítási lehetőségeket figyelembe véve ezt csak valószínűsíteni tudja Sándor: *A székely írás*, 243–245, majd ismét bizonyítottan veszi Zsupos: *A székely írásról* 4, legutóbb pedig: CMASE 299.

⁴ Universitätsbibliothek Giessen Hs 13. J. H. Mai gyűjteményéből, 1674–1732 közt (vsz. 1714 előtt), első közlése: Sebestyén: *Rovás és rovásírás*, 207–218.

⁵ Hamburg, Staats- u. Universitätsbibliothek C. v. Ossietzky C.ph.342. Z. C. Uffenbach gyűjteményéből, 1714. Először közli: Sebestyén: *Telegdi János*, 259–271, de az egész kéziratot facsimilében csak CMASE D3-2. 323–348.

kéziratok⁶ tartalmazzák. Anélkül, hogy elmélyednénk a *Rudimenta*-kéziratok meglehetősen bonyolult szövegtörténetében, leszögezhetjük, hogy a G és H közös, Gießenhez köthető és német anyanyelvű scriptor által írt őse⁷ már tartalmazta a Miatyánkot – viszont a két Erdélyhez köthető kéziratcsaládban nincs jelen. Csakhogy gyakorlatilag tökéletes magyarságú szövegről van szó, viszont nem egyezik teljesen egyetlen nyomtatásban megjelent Miatyánk-szöveggel sem, így a német anyanyelvű scriptor nem adhatta hozzá, mindenképpen szerepelnie kellett már a magyar forrásban (ez pedig alighanem a címlapon szereplő Ladislaus M. Szanchi nem sokkal 1614 után készült, elveszett kézírata⁸ – hacsak nem volt a kettő közt még egy közbeeső másolat, amely egyebekben teljesen ismeretlen maradt volna számunkra).

Egészen más kérdés, hogy a Miatyánkot és az Apostoli Hitvallást M. Szanchi maga tette hozzá a szöveghez példa gyanánt, és az erdélyi kéziratok egyszerűen azért nem ismerik, mert a két erdélyi típus őskéziratai nem M. Szanchi másolatából, hanem magából a Thelegdi–Baranyai Decsi-féle eredetiből dolgoztak, vagy pedig a két példaszöveg már annak is része volt, és az erdélyi őskéziratok hagyták el.⁹ Erős érv szól amellett, hogy a Miatyánk nem lehetett az eredeti Thelegdi-kézirat része, hanem későbbi betoldás – azonkívül is, hogy a G és H minden magyarázat és bevezetés nélkül fűzi a szöveghez –, és pedig az, hogy a törzsszövegben szereplő ábécével és grammatikai apparátussal egy kérdésben nem egyezik, a normál székelly rovás-

⁶ Dobai Székely Sámuel másolata, 1766: Budapest EOL 115.V.16; Ring Adorján másolata, 1861: MTA KIK, Mnyelvtud. 4r. 83; Réso Ensel Sándor másolata, 1858 körül: Budapest, OSzK Quart. Lat. 2484 (a továbbiakban: R³).

⁷ Sebestyén: Telegdi János, 268: egy ilyen kézirat létét bizonyítja, hogy a két fennmaradt kézirat következő (szintén vallástörténeti érdekességű) caputjában, az Apostoli Hitvallás rovásírási változatában a margón egy közös latin betűs magyar betoldás van, ám olyan íráshibával, ami mutatja, hogy egy nem magyar anyanyelvű személy másolta le: *Gralla pokobra* (értsd így: „Szálla pokolra”). Ez világosan egy közös őst igazol; ez alól csak az lehetne kivétel, ha a későbbi H a G közvetlen másolata lenne, azonban a H időnként helyesen őriz olyan alakokat, amelyek a G-ben romlottak, tehát ez is lehetetlen. (Sebestyén: A magyar rovásírás, 107. már felsorolt jó néhány ilyen jó alakot, azonban érthetetlen módon ragaszkodott a G elsőbbségéhez és ezt a H – magyarul nem is tudó! – másolója emendációjának tartotta. A közös őst Jakubovich Emil sejtette meg: Jakubovich: A székely rovásírás, 16. Ennek dacára pl. Sándor: A székely írás, 240, ezeket továbbra is emendációnak tartja, és azzal próbálkozik, hogy a másoló magyar anyanyelvű volt – de ugyan miért bízott volna meg Uffenbach 1714-ben egy magyar segédírnokot, és akkor az már miért nem tudta a „Gralla pokobra” szavakat is javítani?)

⁸ Sebestyén: Telegdi János, 272; Sebestyén, Rovás és rovásírás, 206.

⁹ Persze furcsa lenne, hogy két kézirat egymástól függetlenül elhagy két caputot, de mivel ezek mégis csak illusztrációs anyagok egy oktatóanyag végén, nem lehetetlen, hogy többekben is felmerült legyen az ötlet – azonfelül az erdélyi kéziratok őseiről a legkorábbi datálható adatok 1650 körüliek, tehát esetükben egy fél évszázad szövegtörténete ismeretlen, ebbe akár egy közös ős feltételezése is belefér.

ábécé <h> jelének /ë/h/ funkciójában, ami a rovásírás régi gyakorlatának látszik,¹⁰ viszont a törzsszöveg nem tesz róla említést, az *ë* fonéma számára az *e*-vel azonos. Ennek alapján az egyik lehetőség, hogy a példaszövegeket M. Szanchi vagy akár egy M. Szanchi és a német nyelvű „Gralla-scriptor” közé eső magyar anyanyelvű, élő hagyományt ismerő (vsz. székely) személy tette hozzá – a másik pedig az, hogy ez Baranyai Decsi János hozzátétele, aki eszerint az előszó mellett egy más, meg nem nevezett forrásból példaszöveget is adott volna a kéziratához. Akárki volt ez a személy, már nem tökéletesen különítette el a két grafémát, ugyanis számos példa van arra, hogy nem megfelelő választott. Kérdés, hogy az illető fejből írta-e le a Miatyánkot¹¹ vagy egy ismeretlen kéziratból. Az előbbi csak akkor lehetséges, ha Thelegditől függetlenül, a *Rudimenta* megismerése előtt tanulta a rovásírást, erről azonban sem Decsi, sem M. Szanchi esetében nincs információnk, egy potenciális későbbi közvetítő pedig már azért sem a fejből dolgozott, mert a Károli-fordításnál jóval archaikusabb szövegről van szó, tehát annak általános elterjedése előtti időből származik. Számolnunk kell tehát egy elveszett, a XVI/XVII. század fordulójához közeli rovásírásos Miatyánk-kézirat egykori létével.

Persze az <e> és <h> rovásjelei közel állnak egymáshoz, így véletlen tévesztésről is lehet szó (aminthogy van is egy-két eset, ahol a G vagy a H egymástól függetlenül ront egy-egy betűt), de mivel az *ë>e* rontás határozottan többségben van,¹² elég nyilvánvaló, hogy a többsége magyarul tudó, de a <h> = /ë/ hangértéket nem ismerő személy hibás emendációja. Különbözik a G és H magyar nyelvismeret hiányára valló közös rontásainak száma egyebekben nagyon kicsi, vagyis közös forrásuk, az első német nyelvű lejegyző („Gralla-scriptor”) látnivalóan elég hűen követte M. Szanchi mintáját.

A G és H ilyen közös tévesztései: az első mondatban az *az* duplikálása; egy szó két tagba írása (*bün einket*),¹³ a *te országod* szintagma rontása (de itt a H szövege

¹⁰ Ld. Ligeti: A magyar rovásírás. Gyakorlatban fennmaradt példái viszont – a *Rudimenta* Miatyánkját és Apostoli Hitvallását leszámítva – finoman szólva szegényesek: talán (kétesen) KMRE 193 (a XV. század közepén), de nem sokkal később a rovásboton (KMRE 194. 673,1,8; 675,1,13; 675,2,9; 677,1,9; 679,2,2.) és talán KMRE 200. (SzTndÖBH *esztendöbë?*) már csak szóvégi helyzetben alkalmazzák (ráadásul e helyzetben az újmagyar korra általában nyílt *e*-vé változik, az értelmezéshez fontos kérdés az is, a XV. században milyen fonetikai realizálást valószínűsíthetünk).

¹¹ Elvben ezt a lehetőséget nem vethetjük el, mivel a XVII. század végéről van egy – ugyan sokak által vitatott – adat egy latin betűvel írástudatlan emberről, aki hallás után vallási szövegeket jegyzett le: Belius, *De vetere litteratura*, 15–16, ld. KMRE °240a.

¹² Tíz szóban van látszólagos *ë>e* tévesztés, ebből azonban legalább három esetben hihető, hogy az adott korban /e/ hangzott, három szóban valószínű *e>ë* tévesztés, egy esetben pedig ugyanazon szó két leírásakor két különböző irányba téved (MIKÉPĒN ~ MIKEPEN). Részletesebben ld. alább.

¹³ A *mies, földönis, nēvīgy* egybeírások valószínűleg szándékosak, a magyar lejegyzőtől származnak.

kevésbé torz), végül a *de szaba*<- -> szavak után egy nagy lacuna. Ez utóbbiról nehéz megmondani, a „Gralla-scriptor” rontása-e, vagy már ő is örökölte M. Szanchitól; viszont biztosan örökölt néhány olyan eltérést a rovásírás általános grafotaktikájától, amelyek anyanyelvi lejegyzőre vallanak: noha többnyire a hosszú mássalhangzót szabályosan egy jel jelöli (*ményeg, it, ad, vetétek, öröké*), előfordul a latin betűs írás hatására két jel írása (*szenteltessék, ellénünk*). Az OR²SzAGH írásmód is feltehetőleg a XVI. századi magyar írásbeliség hatását mutatja.

A két kézirat eltéréseinek nagy része abban áll, hogy a H megőrzi az eredeti szóközöket, a G viszont összezavarja,¹⁴ egyeseket kihagy, másutt újakat iktat be: *el az > elaz, legyen te > legyente, mi kënyërünkët > mikënyërünkët, meg nekünk > megnekünk, gonosztul > gono sztul*; de betűtévesztés is előfordul: a feltehető eredeti **te országod* szavakat már a két kézirat forrása (a „Gralla-scriptor”) is rontja, mert a H-ban is romlott TE OCs SzASOD alak olvasható, amit a G még tovább torzít TENCs SzASOD formában. Igaz ez még a betűalakokra is. Érdekes módon az <o> betűk a H-ban csak alul záródnak, a G-ben a caput elején alul-felül, de a vége felé egyre inkább a csak alul záródó alak lesz uralkodó; feltehetőleg itt is ez az ősbibb alak. Míg a szöveg nagy része <r¹> betűt használ, az utolsó mondatban <r²> szerepel; ez a H-ban meglehetősen meredek szárú, lefelé nem jut el a sor aljáig, tehát elég hasonló egy kis méretű <sz>-hez; a G ezeket következetesen szabályos <sz> alakra rontja. Egyetlen hely van, ahol a H rosszabb: az *örök^kön* előtt elhagyja a *mind* szócskát.

A fennmaradt kéziratok sorbeosztása teljesen eltérő, így az első gondolatunk az lehet, hogy ennek semmi köze az őskézirat beosztásához, azonban a G-ben több különírás azon a ponton következik be, ahol a H-ban sorvég volt. A H általános konzervativizmusával egybevetve ez arra enged következtetni, hogy a H sorbeosztása legalábbis M. Szanchi kéziratáét pontosan követi. Ez megmagyarázhatja a lacuna keletkezését is: az előtte levő SzABA- betűk után a H kéziratban sorvég áll – talán az őskéziratban is sorvég után folytatódott a szó, de a másoló (azaz legalábbis a „Gralla-scriptor”¹⁵) a következő sorra ugrott.

¹⁴ Ez újabb bizonyíték arra, hogy Jakubovich, A székely rovásírás, 16. megállapítása helyes, és a H nem leszármazója a G kéziratnak.

¹⁵ Gondolhatunk azonban az azt megelőző változatra, tehát M. Szanchi László kéziratára is, mivel az ugrás értelmes szóval kezdődő sorra történik, és ez könnyebben elképzelhető egy magyarul értő másólótól.

2. SZÖVEGREKONSTRUKCIÓ, A SZÖVEG NYELVÁLLAPOTA

A kéziratok kollacionálásával a következő összöveg rekonstruálható:

Mi atyánk, ki vagy mennyégben, szenteltessék még az tē neved, jöjjon el az tē országod, lēgyen tē akarotod, miképen mennyégben, azonképen itt ez földön is. Mi kēnyerünkēt mindennapit add még nekünk ma, ēs bocsjád még az mi bűneinket, miképen mi es mēgbocsjátunk ellenünk (?) vētetteknek, ēs nē vígy minket az kīsirtētben, de szaba[díts?6 mēg minket] az gonosztúl. Mert tiéd az ország, az hatalom, az dicsősēg, mind örökkön örökkē. Ámen.

Ez általában csak alakvariánsokban különbözik a G és H kéziratok olvasatától; a megfelelő székely-magyar rovásjelek közeli hasonlósága miatt van néhány <d>~<i>, <r¹>~<cs>~<z>, <s>~<g> tévesztés¹⁷ – nem bizonyítható, de kézenfekvő gondolat, hogy ezek a G és H német anyanyelvű személy másolta közös elődjében keletkezettek. Van egy jelentősebb visszatérő elem, amelyben a két kézirat írott alakjához képest az olvasatot módosítani kellett: a <h>~<e> jelek gyakori tévesztései miatt az *ē* magánhangzók egy része csak kikövetkeztetett (a *mēg* szó ebben az alakban egyszer szerepel, a többi előfordulásban a *meg* írásmód erre javítható mind a mai, mind a korábbi nyelvállapot alapján;¹⁸ a *mēnnyēgben* szó második előfordulása ellenkező irányú, elég nyilvánvaló elírás folytán *mēnnyēgbēn* alakú; a *miképen* szó első előfordulásban *mikēpēn*, másodjára *mikēpen* olvasatú, de az *azonképen* analogiájára rekonstruálható az egyébként a mai nyelvhasználatnak megfelelő alak. A négyyszer is előforduló *te* alak szintén *tē* formájában volna várható, a többszöri elíráson kívül itt elképzelhető ok lehet az <e> betű használatára az is, hogy az egytagú szó szóvégi helyére sajátos grafotaktikai szabály vonatkozott, de az első két alkalommal a kézírás bizonytalansága mintha arra utalna, hogy az eredeti kézirat e helyen mást tartalmazott vagy nehezen olvasható volt.¹⁹ Más helyeken maga a

¹⁶ Noha a XVI/XVII. század fordulóján okkal várhatunk modern időjelet, a *bocsjád* alak párhuzama alapján a *szabadíj* alak sem elképzelhetetlen.

¹⁷ Így H: TE OCs SzASOD; H és G: ACs (= *az*), MINIEN (= *minden*), IIR'ÖSEG (= *dicsőség*).

¹⁸ Míg a XVI. század végi nyelvállapot nagyon nehezen vizsgálható, hiszen a megszilárdult írásmód az *e/ē* fonémákat nem különíti el, némely XV. századi kéziratok egyértelműen külön jeleket használnak. Így már a XV. században a Müncheni és a Bécsi kódexben következetes a *mēg* alak használata (ugyanúgy a továbbiakban emendálandó többi alaknál is, így *tē*, *kēnyer-*, *ellen*, *lēgyen*).

¹⁹ Ez természetesen meglehetősen bizonytalan elképzelés, de van néhány hely, ahol mind a G, mind a H kéziratban az <e> felső keresztszára abnormis hosszú és irányú, helyenként majdnem összeér az alsóval, így szinte közelebb áll egy <h> jelhez. Feltűnő, hogy egy kivétellel minden esetben a várható *ē* helyett áll *e*; ilyen helyek (a kérdéses betűt fettel jelölve): *te országod*, *legyen*,

szöveg nem nyújt támpontot a rekonstrukcióra, de az *ellenünk, legyen, kényerünk*²⁰ írásmódot az egyértelmű modern leszármazott miatt, illetve etimológiai alapon javíthatjuk *ellenünk, légyen, kényerünk* alakra). Egy helyütt *ē-ö* tévesztés is van (mindkét kéziratban *ĒRÖKÖN ÖRÖKĒ* olvasható, a két szóalak valamelyike nyilván hibás: mindenesetre nagyobb a valószínűsége az *örök*, mint az *örök* tőalaknak).²¹ Van néhány szó, amelyben a többségi magyar nyelvállapot szerint szintén logikus lenne *ē > e*, illetve *é > ē* tévesztést feltételezni, de szövegtanú híján nem mertem felvállalni a *szentēl*,²² *mindēn*, *vētēt*, *dicsősēg* emendációt).

Mivel a hosszú és rövid magánhangzót a szöveg nem különíti el, néhány esetben ezek közt önkényes a választás: *tiēd~tiéd*, *es~ēs*,²³ *nekünk~nēkünk*.²⁴

A szöveg nyelvállapota tanulságos az *e~ē~ē~é* elég jó szétválaszthatósága miatt. Úgy tűnik, hogy az *ē* hang még legalább részben elkülönül az *é*-től,²⁵ és a fent felsorolt egyes tévesztések dacára az *e* és *ē* használata nagyjából a maihoz hasonlóan tűnik. A hibák nyilván fokozatosan kerültek be a szövegbe,²⁶ de jó részük még a magyar anyanyelvű lejegyzők őskézírataiból származhat, mert világos többségi irányuk van: kétszer annyi az *ē>e* tévesztés, mint fordítva.²⁷ Mivel a *Rudimenta* nyelvtani szabályrendszere nem említi az /*ě*/ hangértékű <h> jelet, kézenfekvő magyarázat, hogy a rovást csak az írott mű szabályrendszeréből ismerő másolók néhány helyen <e>-re egységesítettek, persze csak olyan másolók, akik értették is a szöveget.

es bocsjád meg, mipepen, minket. Mint később részletezem, egy recencior kézirat (R²), mely amúgy a G többedik leszármazottja, feltehetőleg egy ma ismeretlen kézíratra is támaszkodott, s ebben a *te országod* szóban az <e> javítás nyomát mutatja, talán <h>-ból. A G mutatja még az abnormis <e>-változatot a *te neved*, a H a *dicsősēg* szavaknál, s az R² ezeken a helyeken ugyanúgy viselkedik. Legalábbis gyanús, hogy az összövegben ezeken a helyeken is (helyesen) <h> állt, s a második *te* esetében a három kézirat egybehangzása, illetve a betűjavítás alapján ez egészen valószínű – ami persze az elsőnél is erre utal.

²⁰ Itt valószínűleg csak az első, jogos <h> betűalakhoz asszimilálódott az <e>.

²¹ A XVI. századi párhuzamos szövegek egyike sem tartalmaz az első szótagban *ē* hangot (Pesti *ewrek*; Sylvester, Félégyházi: *örök*; Dévai, Heltai, Bornemisza, Károli: *öröc*).

²² Bár a R² kéziratban mintha itt is javítva volna a kérdéses betű, de bizonytalanabbul.

²³ Ugyan a mai és alakon kívül már a XV. századi adatok is *ēs/ēs* kiejtésre utalnak (Müncheni *Kódex passim*), de nyelvjárásban ma is él *es* alak, és pl. a Pesti Gábor-féle Újszövetségben, ahol úgy tűnik (nem következetesen), az *ē* hangot *ee* betűk jelölik, szinte mindenütt *ees* áll. A kiejtés korabeli ingadozása tökéletesen hihető, figyelembe véve, hogy az *is* kiejtése is ingadozik ezen az egy szövegben belül is: *földön is ~ mi es*.

²⁴ XVI. századi Miatyánkokban gyakori a *nēkünk* (Peer-kódex, Heltai, Dévai) ~ *nēkünk* (Károli) olvasat.

²⁵ Két helyen *é* helyett áll az <e> betű, s ez kétféleképpen is magyarázható: vagy a fentebb leírt általános rontási tendencia által, mivel a másolók csak ennek a jelnek a hangértékét ismerték, vagy azzal, hogy az *ē~é* hangok kialakuló egybeesése folytán a másolók már nem is érzékelték, mi a különbségtétel célja.

²⁶ Így a *vētētteknek* szóba a G egy felesleges *ē*-t beiktat.

²⁷ Magyarul nem értő másolótól véletlenszerű, tehát 1:1 arányban várunk *ē > e* és *e > ē* cserét.

A névelő következetesen *az* alakban jelentkezik. Bár archaikus nyelvjárásokban ez a jelenség is sokáig fennmaradt, nincs komoly okunk, hogy a szerzőnek valamely perifériális nyelvjárást tulajdonítsuk. Pusztán a nyelvi sajátságokból kiindulva tehát a szöveg meglehetősen korainak tűnik, minden bizonnyal visszavezethető a XVI. századra – régebbi időre azonban ebben a formában biztosan nem, éspedig éppen a névelő elég következetes használata, valamint kevésbé hangsúlyosan a gyakori igekötős igealakok alapján –, s a fordítás forrásait megkeresve ez bizonyossá is válik.

3. A MIATYÁNK FORRÁSAI

Elsőre látható, hogy a *Rudimenta*-Miatyánk egyetlen ismert bibliafordítás Miatyánkjával sem egyezik pontosan. Régóta ismert tény, hogy kapcsolatot mutat egy élőszóban gyűjtött archaikus variánssal („csángó miatyánk”),²⁸ s ezt a Miatyánk-típust egyes elemeiben a Peer-kódexig visszavezetik.²⁹ Egészében azonban jelentős eltéréseket mutat a hagyomány mindkét ismert végpontjától, arról nem beszélve, hogy azok jellegzetesen katolikus Miatyánkok, míg itt szerepel a *Mert tiéd az ország, az hatalom, az dicsőség, mind örökkön örökké* versus, amelynek valami más forrása kell legyen. Tény, hogy az ismert középkori Miatyánk-típusok közül leginkább a Peer-kódex csoportjából örökölt anyagot (a Münchener és a Jordánszky-kódexből kevesebbet), de mindegyiknél közelebb áll a reformáció-kori, nyomtatott anyaghoz (kivéve egyedül Sylvester János Újtestamentumát).

Ezek közül is a legközelebb Félégyházi Tamás 1586-ban megjelent fordítása esik (a pontos egyezéseket kiemeltem):³⁰

²⁸ Csúry: A csángó miatyánk; vö. még e párhuzamot nem említő másik gyűjtésben: Brüll: Visszaélés, 286. A „csángó Miatyánk” XX. század végéig való továbbéléséről ld. Mohay: Anyámtól tanultam, ahol a No. 6. variáns őrzi még az eredetileg gyűjtött variáns szerkezetét, nyomokban a No. 7–8, 11. is, a többi azonban már a modern egyházban bevett Miatyánkokhoz idomult. Látszatra ez a variáncsoport éppen a keleti periférián maradt fenn, vannak azonban nyomok használatára a XIX. századig más országrészekben is, vö. Csefkó Gyula hozzászólása, Magyar Nyelv 27, 1931, 143; Kalocsa, részben modernebb szöveg, láthatólag a XVI. sz. vége után elterjedt szövegekkel kontaminálva; Szalai Miklós hozzászólása, Magyar Nyelv 26, 1930, 335; Veszprém vm. Az utóbbi különösen azért érdekes, mert az élőszóbeli hagyományozódás korlátozott voltára utal: felveti, hogy Veszprém megyében azért maradhatott fenn katolikus közegeben ez a variáns, mert a helyi szertartáskönyv 1819-ig ehhez hasonló szöveget őrzött.

²⁹ Csúry: A csángó miatyánk, 171. A Peer-kódex szövege ezzel valóban rokon (vö. Németh: A Peer-kódex, 73–74.), de ugyanannyi joggal lehetne említeni a többi XVI. század elejéről fennmaradt kéziratos Miatyánk-variánst is (a Jordánszky-kódexé kivételével), lévén ezek közeli rokonságban.

³⁰ Félégyházi: Új Testamentom, 8v. A szöveget Mt 6,9–13. szerint idézem, lévén hogy a *Rudimenta*-szöveg ehhez áll közelebb; Lk 11,2–4. szerint általában nagyobb az eltérés (uott 108v), ott viszont megegyeznek a *iöön el* és az *mi büneinket* szavak.

Mi atiank ki vağ az menniegben, Szenteltessek meg az te neued, Iüiön az te orşagod. Legien meg az te akaratod, **mikeppen menniegben, ugi az földönis.** **Mi kenierünket mindennapiat ad meg nekünk ma.** Es botsasd meg nekünk az mi vetkeinket, **mikeppen miis meg boczatunk mi ellenünk vetötteknek.** Es **ne víg minket az kesertetben, de řabadicş meg minket az gonofştul.** Mert tied az orşag, es az hatalom, es az dicşöseg, mind öröкке. Amen.

Az egyezés elég pontos ahhoz, hogy kimondhassuk: a szerző a Félegyházi-fordítást használta, így a szöveg egyértelmű *terminus post quem*je 1586, és az is valószínű, hogy nem túl sok idővel későbbre datálendő, hiszen e fordítás nem jutott nagy elterjedésre, kis ideig lehetett tényleges használatban. Vannak azonban benne eltérések, amelyek más fordításokból kontaminálódtak.³¹ A Félegyházi-Miatyánk maga is nagy részben Pesti Gábor fordítását követi,³² csak helyenként modernizálva, az utóbbival pedig szinte azonos a Dévai Bíró Mátyásnál fennmaradt szöveg³³ (kevésell archaikusabb³⁴). A Félegyházi-fordítás modernizmusai viszont jórésztben, de nem kivétel nélkül felbuknának egy évtizeddel korábban, Bornemisza Péternél.³⁵ (Az azonban nem valószínű, hogy szövegünk közvetlenül Bornemiszára menne vissza, mert a jellegzetes *mennyégben* alak csak Félegyházinál fordul elő.)³⁶ Kisebb, de megfogható az egyezés Heltai Gáspár fordításával³⁷ és a Telegdi Miklós katekizmusában fennmaradt katolikus változattal.³⁸ Kérdéses természetesen, hogy a Félegyháziétől

³¹ Ez egyáltalán nem meglepő, élelőszóban általában ma is ilyen Miatyánkok forognak. Viszonylag kevés ember van, aki tiszta Károli-Miatyánkot vagy tisztán az új protestáns, ill. új katolikus fordítás Miatyánkját mondja, a tipikus ezeknek a fordításoknak valamilyen szintű kontaminációja. Nyilván a XVI. században is, bár tudatosan egy új fordítás szövegét mondta valaki, abba régebben tanult fordítások elemeit is beleszőtte.

³² Pesti: Új Testamentom, 10r–v. Szintén Mt 6,9–13. szerint.

³³ Dévai: At tiz parantsolatnac, 84–92.

³⁴ A *miként men'ben es földön* kitélt abból a szövegtípusból örökölte, amelybe a XVI. század eleji kéziratok Miatyánkok többsége tartozik (pontosan e formában a Nagyszombati kódex, Jordánszky-kódex, Érsekújvári kódex). A nyomtatott reformátori írásbeliség azonban ezt a formulát Dévai Bíró kivételével feladta. Úgy tűnik, ez azt is okozta, hogy a XVI. század után a szóbeli öröklődésből is kikopott, legalábbis a „Csángó miatyánk” típusa sem őrizi.

³⁵ Bornemisza: Négy könyvetske, 6v–7r, 30r–33v.

³⁶ Sőt, a XVI. századi nyomtatott Miatyánkok közt ezen kívül csak Huszár Gál versbe szedett Miatyánkjá tartalmazza (Huszár: A keresztyéni, G7r, H1r). Ez azonban ahhoz elég, hogy lássuk: nem Félegyházi alkotásáról van szó, hanem egy ritkább, valószínűleg döntőn szóbeli tradíció beemeléséről a szövegbe, amely legalábbis a XVI. század elejéig visszamegy (ugyanis az Érsekújvári kódexben is ez olvasható). (Nyáry: A Miatyánk szövegváltozatairól 317. még úgy látja: a *mennyekben* kifejezés variáns nélkül áll!) Elvileg természetesen lehetséges, hogy e szóbeli tradíciót a rovásszöveg lejegyzője követte, nem pedig elődei, de a Félegyházival való többi, igen szoros azonosság ezt valószínűtlenné teszi.

³⁷ Heltai: Új Testamentom, B[4] és S.

³⁸ Telegdi: Az keresztyensegnek fundamentomiról, 32–33.

eltérő szövegrészeknek egyáltalán lehet-e írott forrását kutatni, vagy ezek egy szóbeli hagyományból származnak,³⁹ amelyet egyszerűen felülrétegzett az újonnan olvasott (és teológiai megfontolásból nyilván helyeselt) szöveg. Abban az esetben, ha az eltérő szövegrészek java egy meghatározott írásos forráshoz köthető, alighanem erre, és nem egy meghatározatlan szóbeliségre vezethetjük vissza. Márpedig a *Rudimenta*-Miatyánkban megfigyelhető három (Félegyházihoz képest) archaikus zárvány a Pesti Gábor-fordítással mutat pontos egyezést⁴⁰ (az összes egyezés dőlt betűvel kiemelve, a kérdéses szakaszok félkövér dőlttel):

*Mý attjank kÿ vagÿ mēnyekbe, zenteltessek te newed, ȳewȳen te orzagod, **legÿjen te akaratod**, mÿkent mēnybe, **azonkeppen** feldenÿs, mÿ kenÿerewnket mÿndēnapÿjat agÿad nekewnk ma. Ees bochassad nekewnk, mÿ wetkewnket mÿkent mÿs bochatonk nekewnk wetetteknek, ees ne wÿg mÿnket kesertetbe, de zabadÿch Gonoztol. Mert tÿjed az orzag, tÿjed az hatalmassag, ees az dÿcheseg **ewrekken Ewrekke** Amen.*

Roppant valószínű, hogy az ismeretlen szerző a Félegyházi-fordítást a Pesti-fordítással kontaminálta, amelyet emennek megjelenése előtt nyilván használt. Bizonyításunk szempontjából lényegében mindegy: olvasott formában, vagy pedig a Miatyánkot egy Pesti-típusú szöveget használó közösségben gyermekkorában élőszóban tanulta (ez utóbbi logikusabb); fontosabb az, hogy a Félegyházi-szöveget már aligha élőszóból vette. Maradt azonban néhány (egy-két szónyi) eltérés, amely így nem magyarázható. Ezek közül a legkülönösebb a *bocsájd még az mi bűneinket* mondat, amelyet láthatólag Lukács evangéliumából vett át a szerző – fogalmunk sincs, miért –, de pontosan e formájában egy XVI. századi Miatyánkból sem ismerjük (tudniillik valamilyen formában a „nekünk” minden írott forrásban szerepel). Egyelőre az egyetlen ismert hely, ahol egyforma, Bornemisza Péter

³⁹ A Miatyánk szövegtörténetének valójában eddig nagyon csekély az irodalma. Abban mindenesetre az eddigi kutatások megegyeznek, hogy a szóbeli hagyományozódásnak igen nagy jelentőséget tulajdonítanak (Tarnai: A magyar nyelvet, 239. – fontos megjegyzése, hogy ez már a XV. században is különböző variánsokat jelentett –, 234; Nyáry: A Miatyánk szövegváltozatairól 317; Mohay: Anyámtól tanulta, 113.). Egyértelmű, hogy a XV. század végéig szinte kizárólag szóbeli hagyományozódással kell számolnunk (Décsy: A Miatyánk, 486; akár a XI. századig is visszamehet a folyamatos hagyomány). Ez a helyzet azonban éppen a könyvnyomtatás elterjedtével és a reformációval megváltozik, s nézetem szerint ettől fogva a liturgikus szövegek fejlődését már kettős, egymásnak részben ellentmondó állandó repristináció befolyásolja: részben a hagyományozott, sokszor gyermekkorban tanult szövegekhez való akár öntudatlan visszatérés, részben az írott forrásokhoz való ragaszkodás. Ezt jól mutatják a „Csángó miatyánk” típusú szöveg Veszprém megyei fennmaradásának fentebb idézett speciális körülményei.

⁴⁰ Az első kettő Heltaiéval is; a szöveg többi részében azonban nagyobb a távolság.

Foliopostilláiban található:⁴¹ *Boczasd meg az mi büneinket*. Persze nincs túl távol Félegyházi fordításának fogalmazása sem,⁴² nem zárható ki teljesen, hogy az eltérés spontán szövegromlás, és csak véletlen esik egybe Bornemisza mondatával.

Sajnos, így a variánsok legjellemzőbb elkülönítői közül⁴³ a Mt 6,12. első felére esőt gyakorlatilag nem tudjuk vizsgálni; a *panem nostrum quottidianum* fordítása egyértelműen Félegyházit követi, aki itt még szigorúan őrzi a XVI. sz. elején gyakori típust.

Egy névelő (*[az] mennyégben*) és a doxológiában az *és* kötőszók hiánya még eltér az írott forrásoktól. Ezek a jelentéktelen eltérések lehetnek véletlenek vagy élőszóbeli torzulás következményei;⁴⁴ összesen két, tartalmilag jelentéktelen hely marad, amely az említett forrásokból nem vezethető le: a *jőjön el* és az *itt ez földön* kitételek. Szöveg történetileg azonban ezek a helyek egyáltalán nem jelentéktelenek, mivel ebben a formában a kettő együtt először Károli Gáspár fordításában jelentkezik (mellesleg ugyanúgy a kötőszóhiánya a doxológiában is), amiből az a következtetés vonható le, hogy a szerző, bár a Félegyházi-fordítást használta, már olvasta (legalább) a Vizsolyi Bibliát, vagyis a szöveg mindenképpen 1590 utáni! Véletlenről pedig azért aligha beszélhetünk, mert ezek a helyek, az igekötő és a magyarázó szerepű határozószó beiktatása,⁴⁵ jellemző neologizmusok, amelyek mögött nem tételezhetünk fel régi szóbeli hagyományt.

Összesítve tehát a *Rudimenta*-Miatyánk a következő forrásokra vezethető vissza: Félegyházi, Pesti, Bornemisza (?) és Károli, a következő mozaikban:⁴⁶

Mi atyánk, ki vagy mennyégben, szenteltessék még az te neved, **jőjön el** az te országod, **lëgyën te akaratom**, miképen mennyégben, **azonképen itt ez földön** is. Mi kënyerünkët mindennapit add még nekünk ma, és *bocsájd még az mi büneinket*, miképen mi es megbocsátunk ellenünk (?) vëtetteknek, és në vígy minket az kísírtët-

⁴¹ Bornemisza: *Predicatioc*, 375r. Itt azonban folyó szöveg része, és a margón levő Szentírás-hivatkozások sem utalnak rá, hogy a Miatyánkból lenne kivéve. (A formai különbségek közé természetesen nem számítom a *bocsájd* igealakot, hiszen az valószínűleg egyszerűen a lejegyző nyelvjárásának tükröződése.)

⁴² Avagy Bornemisza másik idézett munkájáé, avagy Huszár Gálé, vagy akár a Károli-fordításé sem.

⁴³ Ld. Nyáry: A Miatyánk szövegváltozatairól, 313.

⁴⁴ A szöveg, mint már említettem, névelőben dús, ez a XV. század elei Miatyánkokhoz képest mindenképp neologizmus, tehát a hiánya lehet szóbeli archaizmus; a *mennyégben* esetén ezt szemantikai ok is indokolhatja: mivel ez a főnév mindenképp determinált, a névelő használata voltaképp redundáns.

⁴⁵ Nyáry: A Miatyánk szövegváltozatairól, 313: „szemantikai nyomatékosítás”.

⁴⁶ Antikva: Félegyházira visszamenő szövegrész, félkövér: Pestire, dőlt: Bornemiszára (?), félkövér dőlt: a Vizsolyi Bibliára.

ben, de szaba[dí... még minket] az gonosztúl. Mert tiéd az ország, az hatalom, az dicsőség, mind **örökkön örökké. Ámen.**

A nyelvi megformálás (sok névelő, viszonylag sok igekötős ige⁴⁷) mindenképp mutatja, hogy a szöveg lényegi elemei a XVI. század közepén, 2. felében rögzültek, ezek a reformáció előtti variánsokra egyáltalán nem jellemzők, s így indirekte ezek is a rovásírásos Miatyánk protestáns kötődését mutatják,⁴⁸ és a középkori hagyományláncsal való részleges szakítást.

4. KI LEHETETT AZ EREDETI LEJEGYZŐ?

Mint fentebb láttuk, erős érv van amellett, hogy a Miatyánk első rovásos lejegyzése nem Thelegdi Jánosnak köszönhető, hanem a *Rudimenta* egészétől eltérő módon keletkezett. Ha tehát most némi információhoz jutunk az eredeti lejegyzőről, Thelegdi azonosításának kérdéséhez⁴⁹ ezzel nem jutunk közelebb. Az összöveg 1590 után keletkezett, s a szerzőről annyit tudhatunk, hogy meggyőződéses és elég művelt protestáns (valószínűleg református) volt, hiszen legalább két, viszonylag új bibliafordítást ismert (azonfelül esetleg még Bornemisza Pétert is olvasta). Alapvető vallási ismereteket azonban már e bibliafordítások megjelenése előtt szerzett, hiszen a tudatában a Pesti-féle Miatyánk volt a legmélyebben. Az 1586 utáni években tehát már valószínűleg fiatal felnőtt volt. Ez nagyjából kizárja, hogy (amennyiben a szöveg először az ő másolatába került bele) Szanchi M. László, aki 1610 körül lehetett ulmi diák,⁵⁰ maga írta volna hozzá az 1614 utáni években; a szöveg írója nála legalább 20 évvel idősebb magyar teológus lehetett, aki legvalószínűbben az 1590 utáni években írhatta a rovásos Miatyánkot, számunkra egyelőre ismeretlen okból. Ugyanakkor meglehetősen jól illhet a leírás Baranyai Decsi Jánosra, aki 1560-ban született, a kulturális kritériumoknak teljesen megfelelt, 1592-ben telepedett le Erdélyben, és volt indoka megírni a Miatyánkot: a Thelegdi-szövegnek kiadás céljára példával való ellátása. Mivel pedig a készülés idején (1593-tól) Marosvásárhelyt dolgozott, volt lehetősége Thelegditől független ismerethez is jutni a rovásjelekről, és ez magyarázhatja az írásmódor apróbb eltéréseit.

⁴⁷ Egyedül a *legyen őrzi* az archaikus megoldást.

⁴⁸ Az ellenreformációs variánsok még a XVII. század elején is ragaszkodnak sok archaikus, névelőtlen kifejezéshez: Káldi 8 locusból még csak 4-ben alkalmazza! (Vö. Nyáry: A Miatyánk szövegváltozatairól, 316.)

⁴⁹ Ld. 3. sz. jegyzet, továbbá Erney: Sebastyén Gyula, 169; tőle függetlenül Szabó-Tonk: Erdélyiek egyetemjárása, 103, No. 1066.

⁵⁰ Sebastyén: A magyar rovásírás, 94.

Mi több, ez az elképzelés megnyit egy újabb utat az $\ddot{e} > e$ tévesztések magyarázatához is: a nyelvjárások közti kontamináció feltevését. Baranyai Decsi János Tolnában született és nevelkedett, tehát az $e\sim\ddot{e}$ fonémákat következetesen elkülönítő nyelvjárási területen; Marosvásárhely azonban a mezőségi nyelvjárás peremterülete, ahol a modern korban a két fonéma egybeesik. Kérdés természetesen, hogy ezt mennyiben szabad visszavezetni a XVI. század végére, de amennyiben igen, a tévesztések egy részére magyarázat lehetne az idegen nyelvjárási közegben élő szerző elbizonytalanodása, vagy akár az, hogy az általa még pontosan leírt szöveget először egy helybeli, a különbséget nem érzékelő másoló örökítette tovább.

Mindazáltal ez csak egy lehetőség, nem pedig pozitív bizonyosság: átvehette a szöveget egy vele körülbelül egykorú, hasonló kulturális hátterű kortársától – ez is elég szűk időre határolná be a keletkezést, mindenképp 1590 és 1598 közé –, vagy az sem lehetetlen, hogy egy ilyen kortársnak kb. a *Rudimentával* egyidőben leírt, de attól független Miatyánkját M. Szanchi emelte be a XVII. század elején a szövegbe.

5. A LACUNA PÓTLÁSA

A forrásszövegek ismeretében megkísérelhetjük a *szaba<- ->* lacuna kitöltését is. Eleve a Félégyházi-Miatyánk fogalmazására gondolhatunk, s mivel az *az* névelő és a *gonosztul* szó *u*-vokalizmusa együttesen szintén órá utal, ebben nagyjából bizonyosak lehetnénk. Ez esetben a szöveg helyes kiegészítése *szaba<dics (?) meg minket> az gonosztul*. Egy probléma van: a H sorai általában 20–22 betű hosszúak, s ha ez az őskézirat állapotát tükrözi, a sorban legfeljebb 3 betű számára marad hely. Ez tehát inkább *szaba<dics> az gonosztul* kiegészítést sugall, ami újabb kontaminációt jelentene a Pesti-féle Miatyánkkal. Ebben természetesen semmi lehetetlen nincs, de a hosszabb megoldást sem kell feltétlen elvetni, ugyanis ez után a pont után a G-ben már nem utal semmi hiba az eredeti sorvégekre, így lehet, hogy a lacuna után az azt elkövető szerző („Gralla-scriptor”?) teljesen új sorbeosztással folytatta.

Végül létezik még egy megoldási lehetőség: elképzelhető, hogy a sor végén való szakadás után a Miatyánk a forráskéziratban egyáltalán nem folytatódott, azt a másoló egy másik kéziratból vette át (de az ugyanez a Miatyánk-verzió volt, hiszen a Félégyházi-szöveg nagyjából folytatódik). Ez persze csak akkor lehetséges, ha ez magyar scriptor volt, tehát a „Gralla-scriptornál” korábbi.

Figyelemreméltó, hogy a lacunának egy – a várttól azonban különböző – kiegészítése fel is bukkan egy recentior kéziratban. Jelenleg három másodlagos kéziratot ismerünk, amelyekben a Miatyánk is szerepel, de ezek mind a G egyenes leszármazottai, pontosabban a G-n alapult egy elveszett kézirat (Schwartz Godofrédé),

azon egy fennmaradt (Dobai Székely Sámuelé),⁵¹ azon ismét egy elveszett, és azon két fennmaradt, egyébként XIX. század közepi.⁵² Elvileg tehát ezeknek semmilyen szövegtörténeti jelentőségük nincs, csak annyit lehet megállapítani: mind szokatlanul pontos munka, még az eszerint negyedízigeni leszármazott kéziratok egyike is összes lényegi vonásában megegyezik a G-vel.⁵³ A másiknak azonban, Résző Ensel Sándor 1858 körül keletkezett másolatának⁵⁴ (R²) a Miatyánk végén hirtelen megszaporodnak az eltérései: néhány helyen emendálni próbálja Dobai Székelyt (*tiéd>tied, ország{h}>ország, örökö>öröke*), annak indokolatlan szóközeit törli, és kitölti a lacunát. Ezek mind lehetnek egy tanult másoló javítási kísérletei, de feltűnő, hogy mind a lacuna utáni részbe esik, hogy az eredeti indokolt *gonosztul* alakját is „javítja” *gonosztól*-ra, és hogy a lacuna kitöltésében, egyedül az egész szövegben, az <a> betű alakja a Thelegdi-ábécéétől eltérő, Bél Mátyás ábécéjére hasonlít⁵⁵ (és a <r²>, sőt egyszer a <sz> betűé is!).

Résző Ensel kéziratában a nyelvészeti szakaszokban is van egy sor apró eltérés, amelyek azt bizonyítják, hogy egy idegen, a G szöveghagyományától eltérő kéziratot is használt; ezt alighanem meg is tudjuk nevezni, ugyanis ismerjük egy másik rovásírásos kéziratát is, amelynek elején megnevezi, hogy Gyöngyössy János (ma ismét csak nem elérhető) 1830-as kéziratáról másolja.⁵⁶ Noha abban a kéziratban a *Rudimenta* törzsszövegéből szinte semmi nem maradt fenn, mivel az előszavából idéz, elég nyilvánvaló, hogy a Gyöngyössy-kézirat azt még legalább részben tartalmazta. Az utóbbi pedig szintén több forrásra kell hogy visszamenjen, mivel a R² eltérései különböző szövegcsaládokhoz kapcsolhatók;

⁵¹ Először azonosította: Sebestyén: Telegdi János, 254; kiadása: CMASE D3-3, 349–365.

⁵² Sebestyén: Telegdi János, 254; Sebestyén: Rovás és rovásírás, 202; Sebestyén: A magyar rovásírás, 94; CMASE 448–449, 464.

⁵³ Bár Dobai Székely magyar anyanyelvű lévén, a G néhány elírását (avagy helyesírási archaizmusát) tudta emendálni (*legyente, megnekünk, mik épen, nēvigny* helyett *legyen te, meg nekünk, mi képen, nē vigny*), nem normatív igealakját normalizálni (*bocsájd > bocsásd*). Jónéhány esetben <h>-ről <e>-re módosított, nyilván mivel már nem ismerte a <h> betű /ē/ hangértékét, az *örök^kön örök^ké* formulát pedig az ellenkező irányba normalizálta, <h> helyett <ö> jelre (*örök^kön örök^kö*).

⁵⁴ Kiadás: CMASE D3-12, 464 (a datálást valószínűsítő levelek megadásával), 471–481.

⁵⁵ Belius: De vetere litteratura, tab. I. Ez az írásstílus azonban nem Bél találmánya, hanem a XVII. század közepe után, de főleg a XVIII. században viszonylag elterjedt (kb. 20 példáját ismerjük); az eddig legkorábbi szöveg, amely bizonyos jellegzetességeit (de nem e három betűalakot!) felmutatja, Miskolczi Csulyak Gáspár albumbejegyzése 1654-ből, ld. Sebestyén: A magyar rovásírás, 111–112; CMASE D11, 511–513.

⁵⁶ CMASE 464–465; OSZK Fol. Hung. 1273, 25r alapján.

ezek közül egy teljesen ismeretlen, de az ismertek közül a Borberek-i-kézirattal⁵⁷ egy családba tartozott.⁵⁸

Nem tarthatjuk lehetetlennek, hogy Réső Ensel Sándor a nyilvánvaló szövegromlást és az utána jövő szakaszt⁵⁹ ebből az ismeretlen kéziratból pótolta, és ezzel a szöveg egy egyébként teljesen elveszett változatából mentette meg az utolsó szavakat. Erről a feltételezett változatról annyit sejtethünk, hogy már nem ismerte a <h> jel /ë/ hangértékét, és legalább két szóalakot nyelvileg normalizált; a betűalakjai (legalább részben) a Bél-hagyományt kellett hogy kövessék.

Mármost a lacunát a R² a DE SzABADI¹Cs¹ MEGAZ GONOSZTOL szavakkal tölti ki, de ez nem azonos egyik fentebb várhatóan tartott változattal sem; sőt egyetlen ismert XVI. századi verzióknak sem felel meg, tehát itt mindenképpen a Borberek-i-típusba tartozó ismeretlen verzió szerzőjének önkényes (legjobb esetben is egy élőszóbeli változaton alapuló) átalakítását gyaníthatjuk; a Félégházi-fordítástól eltérő o-vokalizmust (*gonosztól*) is ennek rovására írhatjuk, bár ez mellesleg egyezik a Heltai- és Károli-féle szöveggel. Ha tehát ez a „b változat” előkerülne is, aligha lesz alkalmazható az összszöveghez való további közelítésre.

6. „KATOLIKUS” ÉS „REFORMÁTUS” SZAKASZ?

A lacuna még egy, nagyon különös szempontból fontos szakaszhatárt jelent. A fennmaradt szövegben egészen idáig következetesen <r> betűalakok állnak – ami egyébként megegyezik a Baranyai Decsi-előszó egész és a *Rudimenta*-szöveg nagy többségi gyakorlatával is. Meglepő módon azonban a lacuna utáni részben mind a négy helyen <r²> karakter látható (bár a R² és részben D kéziratban torzult alakban). Elsőre ez arra enged következtetni, hogy az utolsó versus más eredetű, utólag került hozzá a szöveghez.⁶⁰ Van azonban ennek a magyarázatnak egy problémája: kézenfekvően arra utalna, hogy az eredeti Miatyánk katolikus lejegyzőtől származik, és (természetesen) egy protestáns másoló tette hozzá a kiegészítést.⁶¹

⁵⁷ Először említi Jakubovich: A székely rovásírás, 16. Musnai: Székely rovásírásos... megállapítja, hogy önálló kéziratcsaládba tartozik (mostanáig nem is volt információnk más ebbe a családba tartozó emlékről). Közlése: CMASE D3-5, 381–392.

⁵⁸ Ennek bizonyítékai az R² szövegében: *Rudimenta* 3,4. k *finál* betűnév; 3,20. j és v betoldása; 3,15. *nostrae linguae* és *quibusdam ut* szavak (ezek az ősi kéziratok szavai, de Dobai Székelynél már torzultak; viszont az R² többi feltehető forrásából, sőt Borberek-i kivételével az egész erdélyi kéziratcsaládból ez a szakasz hiányzik).

⁵⁹ Az R² többedkézen a G-re visszamenő forrásának nem lehet az újítása, mert a többi recentior kéziratban nyoma sincs.

⁶⁰ Sándor: A székely írás, 239.

⁶¹ Ezt a gondolatmenetet már futólag leírta Sándor Klára, igaz, csupán egy ismeretterjesztő online szövegben (Sándor K.: „Rovásírásankönyv” a 16. század végéről. m.nyest.hu/hirek/

Azonban az előző versusok ugyanolyan világosan a Félégyházi-fordításra mennek vissza: miért használt volna egy feltételezett katolikus lejegyző olyan világosan református fordítást, mint ez? Azt várnók, ez esetben egy semlegesebb régi fordítás (pl. a Pesti-féle) volna a szövegalap, amelyet legfeljebb az átdolgozó javított volna itt-ott Félégyházi-szövegre. Csakhogy akkor a javított részekben újra várnók az <r> felbukkanását, márpedig ezt nem tapasztaljuk. Éppen ellenkezőleg, az utolsó versusban szinte jobban megváltozik a Félégyházi-szöveg, és ezen belül az *örökkön örökké* kitétel éppen a régebbi fordítások felé mutat (bár az *és* kötőszók elveszésénél felvetődött a legmodernebb Károli-fordítás hatása is). Ráadásul a protestáns közegre jellemző nyelvi modernizációk is mind ott vannak a szöveg első felében.

Ha reális magyarázatot keresünk, az talán inkább az a korábban felvetett lehetőség, hogy a lacuna utáni részt M. Szanchi László (vagy egy közé és a „Gralla-scriptor” közé eső ismeretlen) egy idegen kéziratból pótolta, amely ugyanazt a (református) Miatyánkot hozta, azonban más írásstílusban – ez akár lehetett egy *Rudimenta* előtti lejegyzés is.⁶² Természetesen nagy kérdés ebben az esetben, honnan volt erről tudomása a másolónak – ezzel együtt ez kevésbé problematikus elképzelés, mintha egy katolikus első lejegyző feltételezése volna.

ÖSSZEGZÉS

A Thelegdi János *Rudimentájának* végéhez csatolt rovásírást Miatyánk nem egyszerűen egy a sok mintaszöveg közt, melyek nyelvészeti írásokat kísérnek, hanem egy olyan egyedi megfogalmazású és viszonylag korai szöveg, amely a magyar Miatyánk történetéhez is új adatokat ad hozzá, nem beszélve saját nyelvtörténeti jelentőségéről (amely nem azonos a *Rudimenta* nyelvészeti jelentőségével, már csak azért sem, mert írójuk valószínűleg nem ugyanaz). Képet kapunk belőle arról, hogy a XVI. század végi református használatban milyen „hivatalos”, nyomtatott kiadásokban megjelent Miatyánkok hatása alatt alakult az élőlőszóban mondott imaszöveg, ez pedig lehetőséget ad arra is, hogy továbblépünk a névtelen lejegyző(k) azonosítása, de legalább a kortárs kulturális hálóban elfoglalt pozíciójuk meghatározása felé. Egyelőre nem több a lehetőségnél, hogy az eredeti lejegyzőt a századvég nevezetes

rovasirastankonyv-a-16-szazad-vegerol, feltöltés: 2014.04.25.) Implicite beleérthető előbb idézett megjegyzésébe is (Sándor: A székely írás, 239.), de eszébe sem jut benne kételkedni, Thelegdi (nála: Telegdi) óta része-e a Miatyánk a *Rudimentának* – következőképp szerinte ez a bizonyíték, hogy Thelegdi református volt, a Miatyánk eredeti törzsszövegét pedig mástól vehette át.

⁶² Vagy ha komolyan vesszük a lehetőséget, hogy Baranyai Decsi János lehetett a Miatyánk lejegyzője, egy általa nem a *Rudimenta*ba bejegyzett kópia.

református „univerzális értelmiségije”, Baranyai Decsi János személyében jelöljük meg; azt viszont határozottan állíthatjuk, hogy – egyes eddigi feltételezésekkel szemben – a rovásírásos Miatyánk története tisztán a református értelmiséghez kapcsolódik, katolikus szálnak nyoma sincs benne.

BIBLIOGRÁFIA

- Bornemisza Péter: Negy könyvetske, a keresztyeni hitnec tudományarol. Sempte, 1577. (RMK I 138.)
- Bornemisza Péter: Predikatioc egezs esztendő által minden vasarnapra rendeltetet Euangeliombol. Detrekoe, 1584. (RMK I 207.)
- Brüll Emánuel: Visszaélés a határozott névelővel. = Erdélyi Muzem, 42/3, 1937, 286–289.
- CMASE: Benkő Elek – Sándor Klára – Vásáry István: A székely rovásírás emlékei. Corpus Monumentorum Alfabeto Siculico Exaratorum. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021.
- Csúry Bálint: A csángó miatyánk. = Magyar Nyelv, 26, 1930, 170–172.
- Décsy Gyula: A Miatyánk legrégebb magyar szövege. Új Látóhatár, 1960, 483–486.
- Dévai [Bíró] Mátyás: At tíz parantsolatnac, ah hit agazatinac, am mi at'áncnac, æs ah hit petsætinec röviden valo mag'arázatt'a. [Krakkó: Vietoris], é.n., reprint Budapest: MTA, 1897.
- Ernyey József: Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei [recenzió]. Századok, 51, 1917, 165–176.
- Felegihazi Thamas [Félegyházi Tamás]: Az mi Uronc Iesvs Christvsnac Vy Testamentoma auuagi frigie. Debrecen: Hofhalter 1586. (RMK I 218.)
- Heltai Gáspár: A Iesus Christusnak Wy Testamentoma Magyar nyelvre fordítatot, a régi igaz és szent könyuekből. Colosvarot: 1561. (RMK I 41.)
- Huszár Gál: A Keresztyéni Gyülekezetben valo isteni dicheretec. H. n., 1560. Repr. Akadémiai, Budapest, 1984.
- Jakubovich Emil: A székely rovásírás legrégebb ábécéi. = Magyar Nyelv, 31, 1935, 1–17.
- Jerney János: Közlemények a' hún-scitha betűkkel irott Turócz vármegyei régiségről. = Tudománytár 8 (NS 4), 1840, 109–129.
- KMRE: Fehér Bence: A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye I. Budapest: MKI, 2020.
- Ligeti Lajos: A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje. = Magyar Nyelv, 21, 1925, 50–52.
- Matthias Belius: De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio. Lipsiae: Monath, 1717.
- Mohay Tamás: „Anyámtól tanultam, nem a templomba”. Miatyánk-változatok Moldvából. In: Schöck, Gyula (szerk.) Közelítések a Miatyánkhoz. Értelmezések és tanulmányok az ökumenizmus jegyében. Budapest: Schöck ArtPrint Kft, 2022, 111–126.
- Musnai László: Székely rovásírásos emlékek. = Magyar Nyelv, 32, 1936, 229–233.
- Németh Dániel: A Peer-kódex és töredéke. Budapest: MKI, 2021.
- Nyáry Zsigmond: A Miatyánk szövegváltozatairól. Magyar Nyelv, 95, 1999, 312–318.
- Pesthy Gabriel [Pesti Gábor]: [Új Testamentom]. Bech: Ianos Sýngrenius, 1536. (RMK I 6.)
- Sándor Klára: A székely írás nyomában. Budapest: Typotex, 2014.
- Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. Budapest: MTA, 1915.
- Sebestyén Gyula: Megjelent-e Telegdi Rudimentája Leidenben? = Ethnographia, 26, 1915, 325–327.
- Sebestyén Gyula: Rovás és rovásírás. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1909.
- Sebestyén Gyula: Telegdi János 1598-iki Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata. = Magyar Könyvszemle, 11/3, 1903, 247–280.

- Szabó Károly: A régi hún-székely írásról. = Budapesti Szemle, NS 5, 1866, 114–143; NS 6, 1866, 106–130, 233–275.
- Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1992.
- Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik.” Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- Telegdi Miklós: Az keresztyensegnek fundamentumiról való rövid keönywechke. Bech: Hofhalter, 1562. Reprint Franklin: Budapest, 1884.
- Zsupos Zoltán: A székely írásról. Budapest: sz.k., 2015.